

door Olivier Hekster

Eerst veroveren, dan verleiden

Romeins burgerschap als succesvol exportproduct

De Academische Boekengids 54, januari 2006, pp. 14-15.

Wat verklaart het succes van het Romeinse Rijk in de eerste twee eeuwen voor Christus? Niet efficiënt bestuur of een grote legermacht maar cultureel charisma.

Culturele dominantie is een effectieve vorm van heerschappij. Dure militaire onderdrukking, meestal met verzet (of ten minste onvrede) als gevolg, is vaak een laatste middel om een gebied bijeen te houden. Uiteindelijk is dit zelden langdurig succesvol. De Romeinse keizertijd roept bij veel mensen vooral het beeld op van talloze legioenen die met glimmende schilden over rechte wegen en vanuit symmetrische kampementen orde in een immens rijk handhaafden. Ten dele is dit juist. De Romeinen wisten in de tweede en eerste eeuw voor Christus inderdaad door efficiënt militair ingrijpen grote gebieden te verwerven. De Griekse historicus Polybius (ca. 200-118 v.Chr.) stelde zich aan het begin van zijn *Historiën*, die oorspronkelijk uit veertig boeken bestond, dan ook de vraag 'op welke manier, en vanuit welk politiek systeem, de Romeinen in staat zijn geweest om in minder dan 53 jaar bijna de hele bewoonde wereld aan één heerschappij te onderwerpen'. De in Megalopolis (op de Peloponessus) geboren Polybius was politicus in de door Rome veroverde Griekse wereld en had als krijgsgevangene in Rome begrijpelijkerwijs belangstelling voor de effectiviteit van het Romeinse legeroptreden. Maar in bezit krijgen is één ding, in bezit houden iets heel anders. Talloze militaire mogendheden - in heden en verleden - hebben dat verschil aan den lijve ondervonden.

Het Romeinse Rijk in de keizertijd (31 v.Chr. - 476 n.Chr.) was uitzonderlijk: een enorm heterogeen rijk - grotendeels door militair ingrijpen bijeengebracht - kende slechts een zeer beperkte mate van verzet tegen het centrum. Dat was gelijk ook een belangrijke bestaansvoorwaarde. De legioenen waren weliswaar goed georganiseerd en de wegen indrukwekkend aangelegd, maar de Romeinse militaire macht zou numeriek nooit in staat zijn geweest gelijktijdige, grote opstanden op verschillende locaties neer te slaan. Grof gezegd waren er gedurende het grootste deel van de keizertijd ongeveer 150.000 legionairs (soldaten met Romeins burgerschap), die ondersteund werden door rond de 200.000 *auxilia* (slechter betaalde niet-Romeinen die aan het eind van een 25-jarige dienstdienst burgerrechten kregen). Voor de omvang van het te beheersen rijk - van Syrië tot aan Noord-Engeland - was een krijgsmacht van 350.000 bijzonder klein. Ter vergelijking: in 1991 bestond de Nederlandse strijdmacht nog uit circa 115.000 mensen.

Op de relatief zeldzame momenten dat er grotere opstanden uitbraken, zag de vijand deze beperkte strijdkracht ook meteen. Toen in 61 n.Chr. Britse rebellen onder hun leidster Boudicca in verzet kwamen, wisten ze veel schade aan te richten, zelfs in een aantal steden, voordat Rome orde op zaken kon stellen. Het relatief kleine aantal legionairs was voor de Romeinen nog veel problematischer tijdens de zogeheten Bar Kokhba Opstand (132-135 n.Chr.), die zich vooral in Judea afspeelde. Om het oproer neer te slaan, moesten de Romeinen hun beste generaals sturen, onder wie de toenmalige gouverneur van Britannia. Eén van de bronnen over deze opstand meldt dat de Romeinen uiteindelijk 50 belangrijke vestigingen van de joden moesten vernietigen; 985 dorpen werden met de grond gelijk gemaakt. Er vielen 580.000 slachtoffers aan joodse zijde, maar ook het aantal slachtoffers onder de Romeinse soldaten was dermate hoog dat de heersende keizer, Hadrianus, zijn brief aan de senaat dit keer niet begon met de standaardformule: 'Ik en de legioenen zijn in goede gezondheid.'

Als één opstand in een vrij kleine provincie van het Romeinse Rijk al voor zoveel problemen kon zorgen, lijkt het voor de hand te liggen dat (al dan niet gecoördineerde) gelijktijdige, meervoudige opstanden een einde aan de Romeinse heerschappij hadden kunnen maken. In zijn vuistdikke *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* stelt de Amerikaanse oud-historicus Clifford Ando deze problematiek centraal. In tegenstelling tot de meer traditionele onderzoeksvraag waarom het Romeinse Rijk ten val kwam, vraagt Ando zich af waarom het zo lang standhield. Zijn antwoord (maar niet de analyse waarmee hij daartoe komt) is simpel. Rome kon zo lang - en relatief verzeteloos - heersen, omdat grote delen van de onderworpen bevolkingen de voordelen van deze overheersing zagen en aanvaardden. Het was niet angst, zo stelt Ando, maar consensus die de macht van de Romeinen deed accepteren.

Dit verklaart niet alleen waarom ondanks het beperkte aantal soldaten orde gehandhaafd kon worden - in enkele regionen zelfs door eenheden gevormd uit de lokale bevolking zelf - maar ook hoe een uitzonderlijk kleine groep bestuurders de organisatie van de Romeinse provincies kon leiden. Net zoals het militaire apparaat van Rome te klein was om structurele onrust op grote schaal tegen te gaan, zo was het Romeinse 'bestuurlijk apparaat' (een anachronistische duiding voor de mannen die als deel van hun politieke carrière werden uitgezonden naar specifieke regio's) niet berekend op het daadwerkelijk besturen van het rijk. Er bestond geen grote Romeinse bureaucratie die beleid kon doorvoeren. Op dit gebied was een belangrijke rol weggelegd voor de elites van de provinciale gemeenschappen. Steden en dorpen kenden een grote mate van autonomie, bijvoorbeeld in het bouwen en onderhouden van publieke

werken, de organisatie van handels- en cultusverenigingen en de productie en verdeling van voedsel. Bovendien waren lokale elites vaak verantwoordelijk voor het innen van belastingen.

‘IN TEGENSTELLING TOT DE MEER TRADITIONELE ONDERZOEKSVRAAG WAAROM HET ROMEINSE RIJK TEN VAL KWAM, VRAAGT ANDO ZICH AF WAAROM HET ZO LANG STANDHIELD.’

Waarom was deze lokale aristocratie, in bijna alle delen van het rijk, zo pro-Romeins? Het tot voor kort gebruikelijke antwoord hierop luidt dat vanaf centraal niveau ‘romanisatie’ werd opgelegd. Romeinse magistraten zouden bewust het dragen van toga’s, het baden in badhuizen en het bijwonen van gladiatorengevechten hebben opgedrongen aan de nieuwe inwoners van het rijk. In het verlengde van het negentiende-eeuwse imperialisme wordt, ook in wetenschappelijke publicaties, romanisatie zo vaak gedefinieerd als een opgelegd indoctrinair proces. Ando trekt dit in twijfel, in navolging van eerdere auteurs (van wie vooral Greg Woolf, hoogleraar in St. Andrews, en diens *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul* uit 1998 genoemd moeten worden). Hij suggereert dat romanisatie niet zozeer het opleggen van gedrag betekende, maar een gevolg was van de acceptatie van het Romeinse gezag als terecht en vanzelfsprekend. Romes charisma (het meest voorkomende woord in het eerste deel van Ando’s boek) was zodanig dat de inwoners van het rijk geloofden dat de Romeinse overheersing rechtvaardig was en dat die hun situatie verbeterd had. Ando is geïnteresseerd in de manier waarop Rome haar heerschappij verwoordde en afbeeldde, en in de wijze waarop de inwoners van het rijk zich die ‘ideologie’ eigen maakten. Romeins gedrag was een gevolg van de acceptatie van Romeinse heerschappij, niet een poging om die heerschappij acceptabel te maken. Tot op zekere hoogte valt dit te vergelijken met het huidige fenomeen van McDonaldisering. De vestiging van steeds meer McDonald’s-filialen is niet een van hogerhand opgelegde ideologische indoctrinatie, maar heeft zeker ideologische gevolgen – en acceptatie van aan McDonald’s gekoppelde ‘normen en waarden’ heeft weer tot een versterking van de McDonaldisering geleid.

Het Romeinse keizerrijk kon, volgens Ando, zo lang blijven bestaan omdat de meeste inwoners er tevreden mee waren Romeins te zijn. Het werken met ‘de wortel’ was daarbij niet zonder betekenis. Mensen konden tot 212 n.Chr. het Romeins burgerschap verwerven als ze bereid waren het bewind te ondersteunen. Daarna was het rijk zo geromaniseerd dat alle vrije burgers het burgerschap kregen. Dat had als direct gevolg het universeel worden van Romeins recht, misschien wel de belangrijkste erfenis van het oude Rome. Ando zal ongetwijfeld gelijk hebben dat de wil om Romeins te zijn een belangrijke reden vormde voor het functioneren van het rijk, maar hij laat de praktische voordelen van het burgerschap enigszins onderbelicht. Elites werkten niet alleen met Rome mee omdat Romeins-zijn vanzelfsprekend goed was, maar ook omdat men zo Romein kon worden, wat allerlei politieke en juridische voordelen met zich meebracht. Dergelijk gedrag is natuurlijk nog steeds een vorm van consensus, maar één waar minder nadruk ligt op omarming van de ideologie van de overheersers, en meer op acceptatie van de onvermijdelijkheid. Ando impliceert een ideologische omhelzing, waar in de praktijk van alledag praktisch eigen voordeel ook mee gespeeld zal hebben. Het uiteindelijke gevolg is wellicht hetzelfde – de dominante cultuur wordt onlosmakelijk deel van lokale gewoonten – maar de weg ernaartoe is duidelijk verschillend.

‘ROMANISATIE BETEKENDE NIET HET OPLEGGEN VAN GEDRAG, MAAR WAS EEN GEVOLG VAN DE ACCEPTATIE VAN HET ROMEINSE GEZAG ALS TERECHT EN VANZELFSPREKEND.’

Het concept van romanisatie wordt misschien het best uiteengezet door de Romeinse historicus Cornelius Tacitus. In 98 n.Chr. publiceerde Tacitus een korte biografie over zijn schoonvader Gnaeus Julius Agricola, met veel aandacht voor de periode waarin hij gouverneur van Britannia was. In de onderstaande passage worden relevante elementen in samenhang geplaatst: aanmoediging (maar geen dwang) in het aannemen van Romeinse gewoonten vanuit de gouverneur, competitie binnen de elite waardoor Romeins gedrag statusverhogend werd, het belang van Latijn voor de verspreiding van de Romeinse cultuur en de incorporatie van de Romeinse cultuur, met vrede tot gevolg:

‘De Britten leefden verspreid en waren onbeschaafd en daardoor snel geneigd tot oorlog. Om hen nu via een aangename leefstijl te laten wennen aan rust en vrede maakte hij [Agricola] hen persoonlijk enthousiast en bood publiekelijk steun voor de bouw van tempels, markten en huizen. Hij prees wie meedeed, wees onwilligen terecht, en zo nam wedijver om de eer de plaats in van dwang. Ook liet hij de zoons van de bovenlaag onderwijzen in de vrije kunsten en gaf hij aan Brits talent de voorkeur boven Gallische geleerdheid. Daarmee wekte hij enthousiasme voor welsprekendheid, terwijl men de taal van de Romeinen tot dan toe had afgewezen. In het verlengde hiervan kreeg onze kleding prestige en kwamen toga’s in zwang. Geleidelijk zakte men zo af tot verleidelijke, slechte gewoonten: brede galerijen, stoombaden, welverzorgde diners. Men wist nergens van en sprak van “cultuur”, terwijl het deel uitmaakte van hun slavernij’ (Tacitus, *Agricola*, 21. Vertaling V. Hunink).

De notie van acceptatie van en weerstand tegen Romeinse overheersing is recentelijk ook vanuit een andere invalshoek benaderd. Waar Ando’s model vooral voortkomt uit moderne theorievorming en door Rome uitgezonden centrale boodschappen, vormen de lokale materiële bronnen hier het uitgangspunt. Ando’s bronnenmateriaal bestaat weliswaar ook uit materiële cultuur (munten, inscripties, standbeelden), maar hij richt zich veel meer op het centrum dan op de periferie.

Hoe geïntegreerd lijkt de bevolking van het rijk geweest te zijn als we uitgaan van lokale vondsten? Die vraag staat centraal in de bundel *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen*. In ruim ruim zeventienhonderd pagina's met zestig artikelen wordt gekeken naar beeldhouwwerken, grafstenen en sarcofagen, architectuur, munten en inscripties die in de afgelopen jaren in de provinciën van het Romeinse Rijk zijn gevonden. Korte, meer algemene beschouwingen introduceren de problemen bij het bekijken van 'provinciaalse kunst'. 'Romanisatie' blijkt hierbij, meer nog dan op andere terreinen van Romeinse geschiedenis, een problematisch begrip. Romeinse kunst was namelijk dermate beïnvloed door de Griekse wereld dat het vaak al lastig is om aan te geven wat nu precies Romeins was, laat staan hoe dat Romeinse element gerecipieerd werd. De methodologische oplossing die in eerste instantie wordt aangedragen, ligt niet ver van Ando's aanpak. Op centraal niveau uitgedragen kunst (in de ruime zin van het woord), zoals keizersportretten, bekende monumenten uit de stad Rome en specifieke godenbeelden, kunnen als Romeins gelden. Ook als er stilistisch soms weinig verschillen waren met Griekse kunst. Daarmee is er specifiek Romeinse kunst waarvan we de receptie kunnen bekijken. Ando zou dit omschrijven als het uitdragen van Romeins charisma. Toch voegt de bundel een nieuwe analytische laag toe. De algemenere stukken worden gevolgd door gelokaliseerde analyses van vondsten uit Britannië, Gallië - Germanië, de Donau-provincies, Griekenland, Spanje en Italië. Juist door deze (recente) vondsten in hun lokale context te plaatsen, wordt de complexiteit van de materie duidelijk.

Zo blijkt er, misschien weinig verrassend, geen eenduidig antwoord op de vraag naar provinciale integratie of weerstand. Dat komt gedeeltelijk omdat lang niet altijd duidelijk is of een groepering al dan niet onder 'provinciaals' valt. Zo wordt in een aantal artikelen de vraag gesteld onder welke categorie door veteranen opgestelde inscripties vallen, of grafstenen van legioensoldaten. Legioensoldaten waren altijd Romeinse burgers, maar konden desalniettemin een verscheidenheid aan etnische achtergronden hebben. Bij veteranen is het probleem nog groter. Veteranen uit de legioenen waren al burgers toen ze in het leger kwamen, maar veteranen uit de *auxilia* nog niet. Bij de benadering van (architectonische) monumenten moeten we kunnen vaststellen wie er opdracht voor heeft gegeven, wie het betaald heeft en wie het heeft uitgevoerd. Een Spaanse kopie van een tempel uit Rome is veelzeggend als receptie indien idee, opdracht en uitvoering in lokale handen waren, maar minder relevant als het hele proces door een gouverneur geïnstigeerd was. Ook is niet altijd eenduidig vast te stellen wanneer 'provinciaalse' bronnen verzet boden. Waren, bijvoorbeeld, de wat tweedimensionale portretten in Romeins Syria en Palestina een uitdrukking van weerstand tegen de driedimensionale Hellenistisch-Romeinse portretten, of simpelweg een gebrek aan vaardigheid van lokale steenhouwers? Zelfs een overzicht van twintig jaar onderzoek naar privéportretten in de regio kan deze vraag niet beantwoorden. Zolang de etniciteit, ervaring, leeftijd en vaardigheid van de 'artiest' onduidelijk zijn, is het gevaarlijk vermeende intenties achter een product te analyseren.

'IN HET ALGEMEEN LIJKT HET JUIST IN LOKALE RELIGIEUZE RITUELEN MOGELIJK
TE ZIJN GEWEEST OM ALTERNATIEVEN VOOR ROME UIT TE BEELDEN.'

Deze problemen maken een benaderingswijze vanuit lokale bronnen zeker niet zinloos. Regelmatig is een positieve of negatieve receptie zichtbaar. Portretten van privépersonen door het hele rijk heen volgden de veranderende fysionomie van keizerlijke busten. Centrale Romeinse religieuze noties zijn soms traceerbaar binnen oorspronkelijk lokale culten. Het omgekeerde kan ook het geval zijn. Zo werd, om een uitgesproken voorbeeld te noemen (uit de bijdrage van de al eerdergenoemde Greg Woolf), het aanbidden van *matronae* in de regio rond Keulen bewust lokaal gehouden. Iconografie en epitheta maakten duidelijk dat hier geen *interpretatio Romana* (het gelijkgeschakelen van lokale aan Romeinse goden) mogelijk was. Tegelijkertijd kwamen vele aanbidders niet uit de lokale omgeving en lieten ze zich regelmatig voorstaan op hun niet-lokale afkomst door de gebruikte namen en titels in hun inscripties. In het algemeen lijkt het juist in lokale religieuze rituelen mogelijk te zijn geweest om alternatieven voor Rome uit te beelden. Het benadrukken van de eigen voorouders, de keuze voor afwijkende (niet-klassieke) iconografie voor de godheden, het gebruik van lokale bijnamen; dit waren allemaal mogelijkheden om het eigene te onderstrepen en daarmee het Romeinse minder centraal te zetten. Hoe problematisch die eigen identiteit kon zijn, blijkt uit het plotseling ophouden van de lokale muntslag in het westen van het rijk, onder keizer Claudius. Centraal geslagen munten waren misschien wel de meest algemeen zichtbare uitdrukking van keizerlijke macht. Het 'charisma' waarover Ando schrijft, de ideologie die Rome probeerde uit te dragen, kon zich juist door de overal aanwezige munten goed verspreiden onder de heterogene bevolking van het rijk. Hoewel in het oosten individuele steden nog lange tijd hun eigen munten mochten slaan, en zich zo konden profileren, waren in het westen alleen centraal bepaalde boodschappen acceptabel.

Ook in lokale materiële bronnen is vaak integratie zichtbaar - de metaforen waarin men communiceert waren overwegend Grieks-Romeins. Maar binnen de alomvattende culturele dominantie van de Romeinen zijn soms alternatieven te vinden. Onduidelijk blijft of deze 'alternatieven' verzet tegen Rome uitdrukken of juist een samensmelting van achtergronden tot één nieuwe identiteit. Hoe die vraag wordt beantwoord, hangt onder meer af van de culturele context van de onderzoeker. De Amerikaan Ando vindt consensus in culturele dominantie, terwijl de Duitser Noelke in een bundel met Europese bijdragen in de verschillende identiteiten binnen het Romeinse Rijk vooral verscheidenheid en versnippering herkent.

Olivier Hekster is Van der Leeuw hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Besproken boeken:

Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire

door **Clifford Ando**

University of California Press. Berkeley 2000.

515 pag., € 64,85

Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum - Neue Funde und Forschungen

door **Peter Noelke (red.)**

Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzial-römischen Kunstschaffens, Köln 2.-6. Mai 2001

Philipp von Zabern. Mainz 2003.

xii + 722 pag., € 82,50